

Александар МАНОЈЛОВСКИ
Институт за национална историја, Скопје
aleksandar.manojlovski@gmail.com

СОСТОЈБАТА НА ЕВРЕЈСКИТЕ ВЕРОИСПОВЕДНИ ОПШТИНИ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ ОД МАКЕДОНИЈА ВО 1937 ГОДИНА СПОРЕД ИЗВЕШТАЈОТ НА ДАВИД ЛЕВИ

На 1 декември 1918 година во Белград, регентот Александар Караѓорѓевиќ во името на кралот Петар I Караѓорѓевиќ, го прогласил обединувањето на Кралството на Србија, во чиј состав се наоѓале Војводина, Црна Гора и Вардарскиот дел од Македонија,¹ со југословенските покраини кои дотогаш се наоѓале во составот на Австроунгарската Монархија, односно Словенија, Далмација, Хрватска, Славонија и Босна и Херцеговина² во единствена држава под името Кралство на Србите, Хрватите

¹ Се однесува на Вардарскиот дел на Македонија што влегол во составот на Кралството Србија по завршувањето на Балканските војни, односно по 1913 година. Владата на Кралството Србија го разделила освоениот вардарски дел на Македонија на седум окрузи: Битолски, Дебарски, Кумановски, Скопски, Штипски, Тетовски, Тиквешки (Кавадарски). По 1919 година, бил укинат Дебарскиот округ. Според поделбата од 1920 година, повторно имало седум округа: Битолски, Брегалнички (тука влегла новодобиената Струмичка околија), Кумановски, Охридски, Скопски, Тетовски и Тиквешки. Цветковска, Надежда. *Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни*. Скопје, 2000. 11 (понатаму: Цветковска, Н. *Македонското прашање во југословенскиот парламент...*); Цветковска, Надежда. *Политичките партии во парламентарните изборни борби во Вардарскиот дел од Македонија (1919-1929)*. Скопје, 2004. 17; Ѓурковска, Лидија. Административно-територијалната поделба во Вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни (1919-1941). *Зборник на трудови на Н.У. Завод за заштита на спомениците на културата и музеј Битола*. Битола, 2013. 53-54. (понатаму: Ѓурковска, Л. *Административно-територијалната поделба во Вардарскиот дел на Македонија...*)

² Цветковска, Н. *Македонското прашање во југословенскиот парламент...*, 11.

и Словенците (Кралство на СХС), предводено од династијата Караѓорѓевиќ.³

Создавањето на заедничката држава бил крупен историски настан во животот на југословенските народи.⁴

Населението на Кралството на СХС припаѓало на различни религии, и аналогно на тоа, истото се наоѓало под различни режими на духовна јурисдикција. Црквите и верските заедници ја задржале идентичната правна положба која ја имале претходно во земјите кои од 1 декември 1918 година станале дел од новата држава. Преземените меѓународни обврски и делувањето на различните вероисповести во новата држава, придонеле кралот Петар I Караѓорѓевиќ на 7 декември 1918 година, да издаде Указ со кој било формирано Министерството за вера на Кралството на СХС.⁵ Постојењето на бројни нации и различни вери на територијата на Кралството, придонеле на 6 јануари 1919 година, регентот Александар да издаде програмска декларација во форма на *Манифест*, со кој се гарантирала рамноправноста на сите религии во Кралството.⁶

И покрај исклучително тешката економска состојба во која се наоѓало Кралството на СХС по војната, новите државни власти успеале да создадат услови за опстојување, обновување и развој на Еврејските верски општини кои се нашле во рамките на новосоздадената држава.

³ Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslavija 1918-1984*. Zbirka dokumenata. Beograd, 1985. doc. „*Proглаšenje ujedinjene države 1. Decembra 1918*“, 121-124. (понатаму: Petranović, B., Zečević. M. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata...*)

⁴ Ционистичката организација од југословенските краишта го поздравила и поддржала создавањето на Кралството на СХС. Наредната година, 1919 на тлото на новата држава била формирана единствена ционистичка организација, насловена како *Сојуз на ционистите на Југославија* со седиште во Загреб. Кољанин, Милан. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. Институт за савремену историју. Београд, 2008. 73-74. (понатаму: Кољанин, М. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији...*)

⁵ Според Уредбата за усторојство на Министерството за вера од 31 јули 1919 година, ова Министерство претставувало орган на централната државна управа, кој во границите на постоечките прописи врши врховна, надзорна и највисока управна власт во сите верско-политички работи, доколку спаѓаат во кругот на државната дејност. Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*. Beograd, 2002. 362. (понатаму: Jovanović, V. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929...*)

⁶ Petranović, B., Zečević. M. *Jugoslavija 1918-1984*. Zbirka dokumenata..., doc. *Manifest regent Aleksandra narodu*. Beograd, 6 januara 1919/24 decembra 1918, 136-137; Jovanović, Dragan. *Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991)*. v. 33, br. 2. 2012. 941-942.

Во јули 1919 година, на иницијатива на ционистичките водачи од Белград и Осиек, д-р Хуго Шприцер и д-р Фридрих Попс, бил донесен заклучок да се обедини работата на сите Еврејски вероисповедни општини во рамките на Кралството на СХС. Во насока на реализација на донесениот заклучок, на 1 и 2 јули 1919 година во Осиек бил одржан основачки конгрес на Сојузот на еврејските (израелски) верски општини во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, на кој д-р Шприцер бил избран за претседател. За седиште на Сојузот бил одреден Белград. Основните приоритети кои биле поставени пред Сојузот, биле нормализирање на животот, опоравување од тешката економска ситуација во која се наоѓале еврејските верски општини, и обединување на работата на Општините кои се наоѓале во рамките на Кралството на СХС.⁷ Во таа насока, биле направени напори да се реактивира работата на старите и да се формираат нови еврејски организации и социјално-хуманитарни, културни и спортски друштва, преку кои ќе се продолжи континуитетот на негување на еврејската култура, јазик и традиција.⁸ Во првите години по формирањето на Кралството СХС, во економски постабилните еврејски верски општини започнале да се печатат весници, периодични публикации, календари и алманаси на ладино, јидиш, српски, хрватски и словенечки јазик.

Со официјалното донесување на Уставот на Кралството на СХС во 1921 година⁹ и подоцнежните закони кои произлегле од него, верските заедници претставувале *јавни установи со специјална положба во државата и со специјални привилегии* и било осигурано начелото на полна рамноправност и слобода на религијата.¹⁰ Верските заедници биле поделени на *усвоени и признати*. Статус на *усвоени* верски заедници, имале

⁷ Во рамките на Сојузот во меѓувоенниот период се зачлениле над 100 еврејски градски општини кои се наоѓале во рамките на Кралството на СХС. Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*. LION. Beograd. 2009. 17. (понатаму: Ivanković, M. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952)...*)

⁸ Манојловски, Александар. Еврејските верски општини во Македонија низ страниците на босанскиот весник *Јеврејски глас* во периодот меѓу двете светски војни (1928-1929). *ИСТОРИЈА - Наука, Технологија, Медицина*. Година V, број 1. Скопје, 2015. 17-34. (понатаму: Манојловски, А. *Еврејските верски општини во Македонија низ страниците на босанскиот весник „Јеврејски глас“...*)

⁹ Уставот е познат уште како Видовденски устав, потврден на 28 јуни 1921 година (Видовден). Поопширно види: В. Petranović, М. Zečević. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumentata...*, doc. „Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 28 juna 1921“. 177-182.

¹⁰ Jovanović, V. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929...*, 362; М. Кољанин. *Јевреји и анти-сепитизам у Краљевини Југославији...*, 68.

само оние кои биле законски признати на било кој дел од територијата која влегла во составот на Кралството на СХС, додека, пак, *признати* биле сите оние кои дополнително законски биле признати од органите на новата држава.¹¹ Во чл. 4 и чл. 5 од Уставот, се истакнува дека сите граѓани се еднакви пред законите и им се гарантира личната слобода, додека, пак, чл. 12, ја гарантира слободата на верата и совеста, и во согласност со општественото уредување на новата држава, доста прецизно се декларирале верските права и слободи, пред сè низ признавање на политичките и граѓанските права без разлика на нивната религија.¹² Уставот предвидувал прифаќање на сите вери кои во било кој дел од Кралството веќе биле признати. Со него се гарантирало нивното самостојно регулирање на внатрешните работи, каде било нагласено дека никој не бил должен своето верско определување јавно да го исповеда.¹³

Но, мора да се забележи дека, иако со Уставот била регулирана правната положба и дадена слобода за самостојно внатрешно уредување на Еврејските заедници,¹⁴ сепак Евреите не биле признати за национално малцинство во новоформираното Кралство на СХС.¹⁵

Одлуката за легализација на Сојузот, Министерството за вера на Кралството на СХС ја донело на 25 август 1921 година, под името Сојуз на еврејските вероисповедни општини во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците.¹⁶ Следната промена на името на овој Сојуз доаѓа во 1929

¹¹ Лазић, Жељко. Правни аспекти граѓанских и верских слобода Јеврејске заједнице на нашим просторима. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. Број 71. Година LIV. 2015. 302-303. (понатаму: Лазић, Ж. *Правни аспекти граѓанских и верских слобода Јеврејске заједнице...*); Признати, односно дозволени верски заедници во рамките на Кралството на СХС биле Српската православна црква, Римокатоличката со Грkokатоличката, Евангелистичката, Исламската и Мојсиевата. Кољанин, М. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији...*, 68.

¹² Petranović, B., Zečević. M. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata...*, Doc. „Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 28 juna 1921“. 177-182.

¹³ Лазић, Ж. *Правни аспекти граѓанских и верских слобода Јеврејске заједнице...*, 302-303.

¹⁴ Врз основа на *Правилата* кои ги одобрило Министерството за вера на Кралството на СХС на 25 август 1921 година, Сојузот добил овластувања сам да одлучува за важните прашања и да биде единствен претставник на Евреите како колектив пред државните власти во целиот меѓувоен период, заземајќи ја главната улога во борбата за заштита и остварување на граѓанските права и слободи на Евреите. Коп, I. *Glasnik Saveza jevrejskih veroisповедnih opština*. Број 1. Beograd, 1933. 2.

¹⁵ Кољанин, М. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији...*, 69.

¹⁶ Првичното име „Сојуз на еврејските (израелски) верски општини во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците“ кое било изгласано на основачкиот конгрес одржан на 1 и 2 јули 1919 година во Осигек, не било одобрено од Министерството за правда на

година со промената на името на Кралството на СХС во Кралство на Југославија. На 13 декември 1929 година бил донесен Закон за верската заедница на Евреите во Кралството, кој обврзувал да се изврши нова промена на името во Сојуз на еврејските вероисповедни општини во Кралството Југославија и делумна промена во внатрешниот статус на организацијата.¹⁷

Во меѓувоениот период, Сојузот на еврејските вероисповедни општини во Кралството Југославија одржал седум конгреси и спровел бројни активности од доменот на хуманизмот, едукација, зачувување на еврејскиот идентитет, во издавачката дејност, поврзување со европски и светски еврејски организации итн. Во рамките на неговите активности меѓу другото било предвидено и посети од преставници на Сојузот, со цел директно да се информираат за целокупната состојба на Општините. Првиот редовен конгрес на Сојузот бил одржан 22-23 ноември 1921 година во Загреб, а последниот, VII конгрес бил одржан на 23-24 април 1939 година во Белград.¹⁸ Во овој период во рамките на Сојузот се зачлениле над 100 еврејски градски општини кои се наоѓале во рамките на Кралството СХС.¹⁹

Врз основа на донесениот заклучок од состанокот на Извршниот одбор (ИО) на Сојузот на еврејските вероисповедни општини на Кралството Југославија (Сојузот) одржан на 8 април 1937 година, секретарот на Сојузот, г-дин Давид Леви, добил задача да ги посети Еврејските вероисповедни општини во Косовска Митровица, Нови Пазар, Приштина, Скопје, Битола и Штип.²⁰

Целта на оваа негова посета била лично да ги информира заинтересираните службеници во овие Општини за намерата на Сојузот во

Кралството СХС. *Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije*. Redakciski odbor: Dr Branko Gostl i dr. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969, 29; 31. (понатаму: *Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije...*)

¹⁷ *Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije...*, 48-52.

¹⁸ *Ibidem*, 39; 41;

¹⁹ Ivanković, M. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952)...*, 17.

²⁰ Јеврејски историјски музеј - Beograd, Republika Srbija, (понатаму: АЈИМ) Fond: Saveza jevrejskih veroisповедnih opština Jugoslavije, Записници Главног и Извршног одбора од 27-IV-1937 до 5-I-1938, Записник XVI седнице Извршног одбор Saveza jevrejskih veroisповедnih opština, одржане 31 маја 1937 godine u kancelariji Saveza, (понатаму: АЈИМ, f. SJOJ, Записник XVI седнице IO SJOJ,...) 1. Текстот во оригиналниот документ е на српски јазик.

насока на подобрување на процесот при донесувањето на одлуки за избор и поставување на свештеници - вероучители во основните и средните училишта, и прифаќање на Правилник, подготвен од Сојузот, според кој свештениците – вероучители во иднина требало да се назначуваат и да ја извршуваат својата дејност.

Но, ваквата одлука од ИО на Сојузот за посетата на Општините, отворила уште неколку можности. Имено, ИО проценил дека, покрај основната цел на посетата, со личното присуство на секретарот, би се создала исклучителна можност во овие Еврејски општини да се подобрат условите за зближување и потесна соработка, подобрување на комуникација меѓу нив и Сојузот, а воедно би се создала и ретка можност да се добијат реални и веродостојни информации за состојбата во која се наоѓале Општините, грижите кои ги засегнувале и проблемите со кои тие се соочувале.

Реализирањето на посетите во овие Еврејски вероисповедни општини од страна на секретарот Давид Леви биле извршени во временскиот период од април до мај во 1937 година. На основа на информациите кои ги стекнал за време на неговите посети, Давид Леви подготвил доста опширен, детален и сестран извештај и истиот го поднел до Извршниот одбор на Сојузот насловен како *„ИЗВЕШТАЈ ОД ПОСЕТАТА НА ЕВРЕЈСКИТЕ ВЕРОИСПОВЕДНИ ОПШТИНИ ВО ЈУЖНА СРБИЈА, КОЈА ЈА НАПРАВИЛ СЕКРЕТАРОТ НА СОЈУЗОТ Г. ДАВИД ЛЕВИ ВО ВРЕМЕ ОД 21 АПРИЛ ДО 8 МАЈ 1937“*.²¹

Со цел резултатот од посетите на горе наведените Еврејски вероисповедни општини да биде што е можно по прегледен, Давид Леви, проценил дека за секоја Општина било потребно да се подготви одделен извештај, преку кој ИО на Сојузот поединечно ќе биде запознаен за состојбата во која се наоѓала именуваната Општина.

Поднесениот Извештај на секретарот Давид Леви до ИО на Сојузот е тема на нашиов труд. Тој е составен од вкупно 76 страни текст низ кои се прикажани состојбите во Еврејските општини во Косовска Митровица, Нови Пазар, Приштина, Скопје, Битола и Штип.

Извештајот концептуално е составен од три дела, „Општ дел“, „Специјален дел“ и „Додаток“ и истиот е доставен од ИО на Сојузот на 24 мај 1937 година.²² Вториот дел од овој Извештај именуван како „Специјален дел“ е тема на интерес на нашиов труд бидејќи во него е даден при-

²¹Насловот од Извештајот е подвлечен во оригиналниот документ.

²²AJM, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 22.

каз на состојбите на Еврејските вероисповедни општини во Скопје, Битола и Штип.

Првиот дел, наречен „Општ дел“, се состои од четири страници текст, низ кои Давид Леви, иако со мала незабележлива разлика, го навел она што сметал дека е заедничко за сите Еврејски општини.

При подготвувањето на општиот дел, Давид Леви ги потенцира првите впечатоци кои би ги воочил критичкиот набљудувач при читање на неговиот извештај, потенцирајќи дека *„Јужносрпските Евреи, по својот менталитет и општото гледање на Еврејството и светот, претставуваат одделна групација внатре во југословенското еврејство. Тоа секако со себе ја повлекува и потребата, со нашите браќа на југот поинаку да се постапува. ... Не треба таа постапка да биде никакво особено галење, но во секој случај таков, да биде усогласен со тамошните прилики и околности.“*²³

Со исклучок на градот Скопје, најверојатно поради неговата напредна тенденција за развој, при посетата на останатите Општини, Давид Леви се стекнал со впечаток дека *„... патат под теретот на животниот став кој би можел да се означи со зборот “bal-aftaha“ или „јавашлак“.“*²⁴ Иако, Леви оценил дека таквата состојба во овие Општини е во согласност со општата ситуација во овие градови, сепак тој сметал дека југословенската еврејска заедница е должна да обрне посебно внимание за нејзините вероисповедни општини во јужниот дел од Кралството Југославија.²⁵

Свеста за солидарноста и за самата потреба од извршување на должности спрема сопствената заедница, според Давид Леви, била на многу ниско ниво, а оттаму и без исклучоци произлегува сиромаштијата во сите овие Општини, вклучувајќи ја во оваа група и Скопската еврејска вероисповедна општина. Според впечатокот кој го добил, Давид Леви во Извештајот истакнува дека со исклучок на еврејските општини во Косовска Митровица и Штип, сите останати Општини имале услови и потенцијал да бидат материјално постабилни и помоќни, а со тоа би биле во можност да ја интензивираат и својата работа во економски, социјален, културно-образовен и верски правец.²⁶

²³ Ibidem, 1.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

Грижата за напредувањето и воспитувањето на еврејската младина, Давид Леви цени дека била на доста ниско ниво, во некои општини воопшто и да не постоела, зависно од општината. Одговорноста за ваквата состојба, тој не ја лоцира само во Општините и нивните раководства, туку и на целата Еврејска заедница која е претставена преку Сојузот. Говорејќи отворено за овој проблем, Леви смета дека *„Работата треба да се набљудува вака: Вистина е дека нашите браќа на југот во своето интелектуално напредување се многу спори и се во забележливо заостанување во споредба со браќата во останатите краеве, особено на северот.“*²⁷

Анализирајќи ја ваквата загрижувачка положба за овој исклучително значаен проблем поврзан со образованието и воспитувањето на младината, Леви вината не ја гледал само во Општините и нивните раководства, туку ја барал подлабоко во историјата, односно во начинот на живеењето во минатото и поради тоа сметал дека, очекувањата на Сојузот за промена на фактичка состојба не требале да бидат многу високи наведувајќи дека *„... нашите луѓе на југот не можеа за релативно кратко време од неполни дваесет години /откако е извршено конечното ослободување и обединување/ во потполност да се ослободат од начинот на живот и гледање на тие проблеми соживевани во текот од неколку векови проживевани под турско владеење. /Нашiot свет на југот, во речиси сите делови на секојдневниот живот, сè уште е многу примитивен...“*²⁸

На основа на ваквата негова констатација, Давид Леви нагласува дека *„Такви, какви што се сега, нашите браќа на југот немаат способност без надворешна помош да зачекорат напред...“*²⁹ “Според разговорите кои ги водел со нив, тој добил јасен впечаток дека тие се желни за напредок, особено кога станувало збор за нивните деца сакајќи притоа да ги доближат до современото воспитување. Но, и покрај ваквата нивна искрена желба, Леви наведува дека во овие средини во доволна мера не е развиена свеста за солидарност и за потребата за вршење на должности кон заедницата, не преземајќи никакви радикални мерки за промена и остварување на нивните потајно скриени желби, *„како да очекуваат решението да падне од небо.“*³⁰

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, 1-2.

Согледувајќи ги односите меѓу членството и општините, Леви забележал од двете страни отсуство на грижа и свест во поглед на исполнување на нивните обврски, помагање, учество во акции, плаќање на доброволни и задолжителни даноци итн. Тоа особено било очигледно кога станувало збор за плаќање данок. Бидејќи членството не било задоволно од помошта која требало да ја добива од Општината, а која била речиси минимална или воопшто не се доделувала, тоа престанало да ги исполнува своите обврски кон Општина, вклучувајќи го тука и плаќањето данок под изговор „... на општината која ништо не дава, не треба ниту да ѝ се дава.“³¹

Свештениците и вероучителите кои биле во служба на Општините, со мали исклучоци, биле „...старци, наследени од времето на Турците, или - ако се и млади - главно имаат подготвеност и квалификации кои можеле да задоволуваат пред неколку децении.“ Месечниот финансиски надомест за нивната работа бил многу низок. „Има свештеници кои во општинскиот буџет се водат со неколку стотина динари месечна плата, а ги има и со сто динари!“³²

Ваквата општа незадоволителна состојба во општините, според Давид Леви била во „...меѓусебна поврзаност: ниту општината на своето членство му го дава она што нему му е потребно и што би можело да ја зајакне неговата пожртвуваност кон заедницата, а ниту членството не дава средства на општината кои би и биле потребни за интензивирање на работата.“³³ Свештениците „...остарени и неспособни за работа...“, во ваква положба буквално се наоѓале во средина на овие две страни, а истовремено морале да си ги вршат своите должности, бидејќи Општините со сигурност немало да им ги исплатат нивните минимални финансиски средства кои ги добивале.³⁴

Давид Леви во продолжение со негова анализа ги начнува и обврските на Општината поврзани со работниот стаж на своите вработени. Според него, „Поимот пензија во тие општини како воопшто да не постои, односно не постои се дотаму, кога тоа треба да падне на терет на општинскиот буџет.“³⁵ Во врска со ова прашање, во продолжение го изнесува општо прифатеното гледиште внатре во Општините, „...опш-

³¹ Ibidem, 2.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

тинскиот службеник треба да работи до крајни граници на човечката сила...“ односно „тој има право на некоја награда само дотогаш додека „работи“.“³⁶ Една од последиците кои се појавиле од ваквиот пристап била, свештениците и покрај нивната возраст и целосната изнемоштеност, морале и понатаму да работат, а за резултатот од ваквата нивна работа, воопшто не требало ниту да се разговара. „И така, сè е тоа во меѓусебна поврзаност, и создава кочница на патот од прогресот и животот на нашата заедница на југ.“³⁷

Ваквото гледиште на работите, на Леви му го наметнале прашањето, што може да се направи, со цел да се поправат работите и ваквата состојба? Пред да одговори своето прашање, тој потенцира дека, сериозниот проблем со сиромаштијата и бедата со кои секојдневно се соочувало голем дел од еврејското население, барем привремено, мора да се тргне на страна, бидејќи самото прашање било проблем за себе, задржувајќи се на оние кои биле во можност да придонесат за заедницата повеќе од она што денеска го прават за неа, главно за материјално и финансиско зацврстување на Општините. Неговата проценка на основа на состојбите во Општините била реална, истакнувајќи дека, со исклучок, можеби на раководството на Скопската општина, на останатите општински раководства, би било неизводливо да им се постават поголеми барања, бидејќи истите и со веќе постоечките тешко излегувале на крај. Според него, единствен ефикасен начин да им се помогне на овие Општини полека да излезат од тешката економско-социјална состојба во која се наоѓале бил „...патот кон освестувањето... Секако е дека тој е мачен и комплициран пат, но, уверен сум, и единствено целисходен.“³⁸ Говорејќи непристрасно за долгиот пат за освестување, Леви истакнува дека истото мора да биде направено и од страната на Сојузот.

Друг начин со кој можел да се помогне во процесот на освестувањето на еврејското население, според него бил, „често, систематско и планско посетување на преставници на Сојузот на општините и други големи еврејски корпорации.“ Тој отворено говори дека ваквите посети ќе вродат со плод и позитивно ќе влијаат во јакнењето на свеста кај населението, и дека истото ќе се увери „дека со нас се едно, дека ги сметаме еднакви...“³⁹

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem, 3.

³⁹ Ibidem.

Во целиот овој комплексен “Општ дел” од Извештајот на Давид Леви, посебно место зазема т.н. битолското прашање, напоменувајќи дека „нашиот свет таму, изгледа, ја изгубил довербата во помошта која му се, би рекол, периодично се нагласува од разни страни, од кои досега ниту една не е остварена. Посебно се укажува на несупешната акција на Сојузот, покренат а пред неколку години во соработка со водечките белградски еврејски установи и „Беневоленција“ од Сараево, кога Битола ја посетија неколку наши угледни претставници.“⁴⁰

СКОПЈЕ

Според информациите добиени од Давид Леви, Скопската еврејска вероисповедна општина спаѓала меѓу најстарите еврејски општини на територијата на Кралството Југославија. Општината била формирана 1534 година, по прогонот извршен врз Евреите во Шпанија, а подоцна и во Португалија. Иако не постоеле веродостојни податоци со кои би можеле да се потврди, Леви, во својот извештај наведува дека скопските еврејски гробишта постоеле уште пред формирањето на Општината, не исклучувајќи ја можноста дека токму тука имало и еврејски гробови од случајни минувачи, кои биле тука затекнати пред населувањето на прогонетите Евреи од Шпанија.⁴¹

Постојната синагога која во 1937 година се уште функционираше, според информациите од Извештајот била подигната во 1890 година, но не поседува податоци со кои би се потврдило кој во тоа време бил на чело на Општината, односно кој бил нејзин претседател, а кој главен свештеник. Меѓу членовите на Општината се претпоставувало дека тогаш Општината била предводена од Синар Абраванел.⁴²

Во економски поглед, Скопската општина по се изгледа дека немала причини да се пожали. Градот бил напреден, а со тоа и можностите за стопанскиот развој биле доста големи. Причината според која еврејското население се уште не тргнало со силен чекор напред, според Леви била, менталитетот кој се уште бил под влијание од минатото. И тука, како и во останатите сефардски центри, имало одредена група која живеела во сиромаштија, но таа не била во голема бројност, па оттука истата не претставувала сериозен проблем и грижа на која треба да ѝ се посвети

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ АЈИМ, ф. СЈОЈ, Записник XVI седнице IO СЈОЈ..., 13.

⁴² Ibidem.

внимание во овој период. Според него, многу поголем приоритет било поставувањето на прашањето, „како тамошното еврејско население ќе се доведе кон конструктивност на полето на еврејскиот живот.“⁴³

Општествениот живот во Општината, според Леви бил развиен во доволна мера. Во рамките на Општината функционираше 8 друштва. Четири од нив биле хуманитарни друштва, а останатите биле: Еврејскиот клуб, МЦО, ВИЗО и Пеајчко друштво. Внатрешните односи меѓу овие друштва не биле секогаш најдобри, постоеле и нетрпеливости, а причината за ваквата ситуација, Леви ја гледал во возрастната разлика на членовите и нивната поделеност, на помлади и постари. Ваквата состојба најмногу била изразена во ционистичката работа.⁴⁴

Иако бројната состојба на членството со прецизност не можела да се утврди, се претпоставувало дека бројот изнесувал околу 3200 членови. Според списокот кој го подготвила Општината за даночната комисија, биле регистрирани 658 даночни обврзници; голем дел од нив требало да плаќа верска годишна такса под 100 динари на име на приходот од имот. Меѓутоа, раководството на Општината планирало да ги избрише оние членови кои требало да плаќаат минимална годишна такса бидејќи, според нивното искуство, и онака, од голем дел од нив, никогаш не можело да се наплати, а за истите требало да се плати сојузен приход на имот. Иако било предвидено оваа група на луѓе да се избрише, и истите во иднина да не се водат како даночни обврзници, сепак веројатно немало да им се одземе и правото на глас.⁴⁵

Ученици и ученички кои се школувале во 1937 година имало вкупно 341, од кои 205 посетувале основно образование, а 136 посетувале средно образование.⁴⁶

Според неофицијалните информации добиени од раководството во Скопската еврејска вероисповедна општина, после ненадејната смрт на нејзиниот претседател Јосиф Арије, Општината била затекната во целосно несредени прилики. За време на престој на Давид Леви во Скопје, претседател на Општината бил д-р Аврам Нисим,⁴⁷ лекар по професија.⁴⁸

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, 14.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Нисим, Аврам (19.XII.1890, Ниш – 8.IX.1978, Хаифа) Во 1922 година дипломира на медицинскиот факултет во Базел, Швајцарија. Истата година се враќа во Кралството СХС, и во Белград се пријавува во Министерството за народно здравје од каде бил упатен да стажира во Окружната болница во Скопје. Во 1935 година бил назначен за претсе-

Според информациите добиени од членовите на Управата, Општината се наоѓала во катастрофална финансиска состојба. Во стопанисувањето на општинскиот имот немало никаков ред. Небило невообичаено општинските службеници и по неколку месеци да не добијат плата или било каков финансиски надомест. Новата управа на Општината се обидувала да ги поправи работите и веројатно била на добар пат во тоа и да успее.⁴⁹

Општинскиот буџет предвиден за 1937 година изнесувал 274.000 динари, додека пак на име на верскиот данок, иако со прецизност се уште не бил утврден, за таа година се предвидувале 130.000 динари.⁵⁰

Општината поседувала одреден имот, од кој немала голема финансиска корист. Единствено од зградата во која било сместено Државното основно училиште се добивал годишен приход во висина од 12.000 динари. Меѓутоа, на основа на најавите од управата на Општината, се очекувало Општината во иднина да остане и без овој приход, бидејќи градските власти, во еврејското маало во кое се наоѓала Општинската зграда, имале во план да подигнат нова модерна училишна зграда. И на тој начин, зградата во која било сместено Државното основно училиште би останала празна, и било планирано во неа да бидат сместени скопските еврејски друштва, без никаков финансиски надоместок, односно на товар на општинскиот буџет.⁵¹

Во поглед на финансиски долг кој го имала Скопската општина кон Сојузот, Леви ја предупредил Управата на обврската која ја имала наследено од починатиот претседател Јосиф Арије, дека по извршениот отпис кој го одобрил надлежниот Сојузен одбор, до крајот на месец март во 1936 година требало да се уплатат 30.000 динари, износ кој Општината сè уште го немала уплатено. Општинската управа стоела на ставот дека за неа не важи обврската која Јосиф Арије ја презел кон Сојузот како Сојузен претставник. Впрочем, Управата за ваквиот случај барала да не се покренува било какво прашање во врска со финансискиот долг, бидеј-

дател на Еврејската вероисповедна општина во Скопје. За време на Втората светска војна бил мобилизиран како лекар од бугарските окупаторски власти во 1941 година. Успева да ја преживее војната. Во 1948 година заедно со неговото семејство се преселил во Израел. *Народен лекар: автобиографија на д-р Аврам Нисим*. Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2007, 38-39; 59; 64-65; 83-4; 86.

⁴⁸ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 13.

⁴⁹ Ibidem, 14.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

ќи Општината и така веќе презела се што е потребно, во што е можно побрз временски рок, да се ослободи од долгот, бидејќи досега исплатила 10.000 динари.⁵² Скопската општина на платен список имала 11 службеници, од кои 4 биле свештеници. За главен свештеник се сметал Моше Бехар, иако според мислењето на Управата, ги немал потребните квалификации. Вероучителската служба главно била вршена од Аврам Алтарац, апсолвент на Еврејскиот среден теолошки завод во Сараево,⁵³ иако од неговата работа не биле воодушевени. Од останатите седум службеници, двајца биле вработени во канцелариите на Општината, еден бил инкасатор односно лице кое ги наплаќало тековните сметки, а останатите четири лица биле служители. Вкупните персоналните расходи на Општината изнесувале 134.400 динари годишно, споредбено со целокупниот општински годишен буџет кој изнесувал 274.000 динари.⁵⁴

Во поглед на реорганизација на свештениците и вероучителската служба, управата на Општината констатирала дека, помошта од Сојузот во секој случај позитивно би придонела за подобрување на состојбата која, генерално, не била задоволителна. Според изјавите на првите луѓе во Општината, голема била потребата од уште еден квалификуван вероучител и еден свештеник со повисоки квалификации, кој веродостојно ќе ја претставува Општината и целата вероисповедна заедница, бидејќи сегашниот Главен свештеник не бил во состојба во потполност да ги извршува своите должности, со оглед на фактот дека не зборувал српски јазик.⁵⁵

За ваквите реформи, раководството на Општината отворено укажувало дека немало доволно потребни финансиски средства. Нивна желба била Општината да добие рабин⁵⁶ со високи квалификации, кому ќе му биде доверена веронауката во вишите одделенија во средните училишта, во кои според нивното мислење, Аврам Алтарац никако не ус-

⁵² Ibidem.

⁵³ Оценета како едно од најзначајните решенија донесени од Сојузот во меѓувоениот период била одлуката за основање на Средниот теолошки завод во Сараево донесена кон крајот од 1923 година. Меѓутоа потребни биле неколку години за реализација на оваа одлука. Средниот теолошки завод со својата работа започнал во школската 1928-1929 година. *Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije...*, 42; 48.

⁵⁴ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 14.

⁵⁵ Ibidem, 15.

⁵⁶ Терминот *Рабин* (Хебрејски: *Раби* - мој учител) претставува овластен толкувач на Библијата и на усменото предание. Јанев, Владимир. *Евреите во Македонија XV-XVII век*. Скопје, 2006, 150-151, белешка под текстот бр. 432.

певал да стекне соодветен авторитет кој му бил неопходен за успешна работа. Давид Леви, го делел нивното гледиште дека за таков ангажман, очекувано би било да бидат потребни и поголеми финансиски средства, кои според моменталната состојба, Општината сама не била во можност истите да ги обезбеди, а според стекнатото искуство кое го имало раководството, веројатно немало да бидат во можност во соодветна висина да го зголемат данокот, т.е. верскиот општински приход, и за таа цел, Општината би била принудена да побара помош од Сојузот.⁵⁷

Во прилог на оваа теза, членовите на Управата го пренеле ставот, дека во „Јужна Србија“⁵⁸ од интерно-еврејски, а и од општи причини, била потребна една силна рабинска личност. Била разгледана и можноста да се направи некаква комбинација со Окружниот рабинат, и на тој начин финансиски да се ублажи оптеретувањето на Општината. Постоеле повеќе причини за дополнително посериозно финансиско оптеретување на Скопската општина. Една од нив бил и фактот што ниту еден од општински службеници не можел да биде отпуштен од неговото работно место, ниту пак можел да се пензионира. Според предлогот од членовите на Управата, 50 % од рабинските принадлежности би требало да бидат финансиски покриени од Сојузот, додека пак за обезбедувањето на останатите финансиски средства би се погрижила Скопската еврејска вероисповедна општина.⁵⁹

БИТОЛА

Битолската еврејска вероисповедна општина, според искажувањата на Давид Леви, била проблем самата за себе. За проблемите со кои оваа Општина се соочувала, се разговарало на состаноците на ИО на Сојузот, а доста се пишувало и во еврејскиот печат кој излегувал во рамките на Кралството Југославија.⁶⁰ И покрај моменталната состојба во која

⁵⁷ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 15.

⁵⁸ Поимот „Јужна Србија“ што го користи Давид Леви во својот Извештај се однесува на Вардарска Бановина. Таа била образувана во рамките на спроведената административно-територијална распределба на државата при крајот на 1929 година, во која покрај Вардарскиот дел до Македонија биле опфатени делови на Јужна Србија и Косово. Седиште на Бановината бил градот Скопје и со неа управувал бан постаен од кралот со декрет на предлог на Министерскиот совет. Постоела до април 1941 година. *Историја на македонскиот народ. Книга трета. Периодот меѓу двете светски војни (1918-1945)*. Институт за национална историја – Скопје, Скопје, 1969, 72.

⁵⁹ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 15.

⁶⁰ Ibidem.

се наоѓала, со основањето на Детскиот дом, Општината со крајни напори се обидувала во одредени рамки да ја ублажи неподносливата беда во која се наоѓале голем дел од нејзините членови.

За тешкотиите со кои се соочувале битолските Евреи, Давид Леви во својот Извештај многу емотивно ја опишува состојба во која ја затекнал Општината, *„Оваа битолска беда е нешто специјално: и по својот квалитет, а и по бројот на лица кои ја сочинуваат. Според зборовите на Битолчани, безмалку половина од сите битолски Евреи живеат во беда и сиромаштија. ... Сликата која ја дава еврејска Битола е поразителна. Што видов е пострашно од она што го очекував и го замислував...“*⁶¹

Според претходно добиените информации од пристигнатите извештаи, бројните барања и молби и објавените текстови во еврејскиот печат за битолските Евреи со кои Давид Леви располагал, од положба на секретар во ИО на Сојузот, сметаме дека тој бил свесен за фактот дека до одредена мера постои голема сиромаштија, но со сигурност не бил подготвен за социјалниот шок и бедата кои ги доживеал во Битола, претставувајќи ги со исклучително емотивни зборови. *„... Има сиромаштија, за жал, во сите наши поголеми општини, особено во сефардските, но животот кои го поминуваат овие наши битолски бедници, тоа веќе потсеќа на чергарство, а луѓето и жените, со десетина деца во секое семејство, со својот изглед и појава многу ме потсетуваат на чергари. Тоа е тежок збор, и ме боли што морав да го кажам. Но јас не можев да го заобиколам кога ќе се сетам на сликите кои ми ги врежаа т.н. „Чифлик“ /големо двориште/ и населбата „Бумба“. Тоа се, имено, центрите на таа беда.“*⁶²

Чифлик бил општински имот. Тој се состоел одоколу 15 „одделенија“ во кои, според Давид Леви, биле сместени околу 150 луѓе. Секоја фамилија имала по едно „одделение со големина од околу 4 x 4 м“ или отприлика една фамилија била сместена во просторија со просечна големина од 16 квадрати. Висината на одделенијата изнесувала нешто помалку од 3 метри. Оваа висина „била пресечена“ во поголемиот дел од одделенијата, со цел да се добијат „две одделенија /на спрат/. Бидејќи поинаку не би можело да се смести семејство од просечно 10 глави.“⁶³

За основните мерки за заштита на здравјето и одржувањето на хигиената, воопшто не можело да се дискутира: *„...вистинско чудо е што*

⁶¹ Ibidem, 15-16.

⁶² Ibidem, 16.

⁶³ Ibidem, 16.

под такви околности можат децата воопшто да се развиваат. /Има и убави деца./ Децата во „Чифлик“ се претежно ситни; и иштом малку пораснат, одат во служба. Кажано ми е: дека „Чифлик“ е главен производител на слугинчиња. Сите тие луѓе во „Чифлигот“ живеат така да се каже од ништо, од воздух, од она што ќе им го донесе случајноста. При тоа многу силно се забележува отсуството на секаква човечка гордост...“⁶⁴

Според процената на Давид Леви, хигиенската состојба во битолската населба „Бумба“ била уште полоша. Куќите во оваа населба биле во сопственост на поединци, луѓе кои некогаш биле во можност за себе да си подигнат кров над глава, па макар тоа било и во најскромна форма. Но, овие куќи според неговиот опис, повеќе не изгледале така. Тие наликувале на сè друго, освен на куќи за живеење. *„Сиромаштијата се чувствува од далеку. Деца, десетина од нив, со саати се бават со барање на стари шајки и железни отпадоци, и за таа цел копаат во земјата до пола метар длабочина. И тешко дека поединечно детето за цел ден ќе собере во вредност повеќе од пола или еден динар.“*⁶⁵

Целта на Давид Леви во овој опис не била да се занимава детално со оваа појава. Тој ја наведува истата, бидејќи според него, не можело ниту да се замисли да се дискутира за било кое прашање поврзано со Битола, а да не се говори за големата беда, во која секојдневно живееле речиси половина од членовите на Еврејската вероисповедна општина во Битола. Критички напорен кон Сојузот, Леви во Извештајот наведува дека, многу често биле правени обиди или биле подготвувани само планови за ублажување на битолската беда. Дури и Сојузот, во одреден период бил заинтересиран за помагање во изнаоѓање на решенија за проблемите со кои се соочувала Битолската општина, но речиси секогаш, сите тие негови иницијативи и ангажмани, завршувале со мали незначителни обиди или само како план ставен на хартија. Давид Леви бил свесен дека со тогашните постоечки финансиски и материјални можности на југословенското еврејство, Сојузот не бил во можност ниту да помисли да изврши било каква санација со негови средства на помалите Општини. Воопшто земено, тој сметал дека *„...секоја помош која им се дава во пари или храна, не е ништо друго туку капка вода фрлена во море.“* Штом истата помош се потрошела, повторно би започнувале истите проблеми. Но, и покрај ваквата негова констатација, Леви отворено говори

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem.

дека „би било непромислено помошта на Битолчаните да се постави чисто на хумана основа; ваква помош на нив би влијаела демотивирачки.“⁶⁶

Давид Леви наведува еден од ваквите примери кој е презентираан со цел да се помогне на Евреите од Битола, за кој тој сметал дека, иако би бил од голема корист, немало да ја постигне планираната цел со неговото реализирање. Имено, во Загреб токму во тој период, била преземена една прилично голема акција предводена од г-ѓа Диана Романо. Целта на оваа акција била во Битола да се формира „Дом“ со капацитет за околку 100 деца. Подробностите за оваа акција не му биле во целост познати на Леви, но тој со одредена сигурност потенцирал дека и оваа акција нема комплетно да се реализира. Ваквото негово гледиште, тој го поткрепува со следнава хипотетичка теза, „... да земеме дека децата во тој Дом ќе бидат воспитувани онака како што треба, да земеме дека и тие деца ќе се изведат на прав пат /за што можностите се, патем речено, минимални/ - сепак се наметнува проблемот на оние деца кои придобуваат, а засега да не ги допираме оние деца кои се над бројот 100, кои се неколку стотини. А се смета дека во Битола годишниот прираст е околу 100. Значи: додека овие 100 деца после 4 години ќе го напуштат Домот, за тоа време Битола ќе добие нови 400 деца. И тоа ќе си оди така понатаму.“⁶⁷

Неговиот став за акциите преку кои требало да им се помогне на битолските Евреи бил единствен и кристално јасен. Резултатот од нивниот исход требало да биде конструктивен и продуктивен, а за реализација на истите биле потребни огромни финансиски средства. Покрај преземените иницијативи за помош од ваков карактер, со цел да се помогне на Општината и нејзините членови, Давид Леви во повеќе наврати во Извештајот истакнува дека пред се, треба да се работи на подобрување на свеста, наведувајќи пример во кој вели, „...сите татковци би требало да се доведат на практична работа, а и сите останати возрасни и за работа способни машки лица.“, поставувајќи го прашањето, „Колку голема би требало да биде таквата организација...“, не верувајќи дека Еврејската заедница во Кралството Југославија е во состојба истата да ја реализира.⁶⁸ Ваквите негови гледишта ги завршува со заклучок, „...се што сега се работи и што реално може да се направи може да биде усмерено единствено на спасување на поединци. А тоа во никој случај не зна-

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem, 17.

*чи решение за битолските проблеми, тоа стои надвор од сомневањата. /За спасување на поединци има, се разбира, многу начини; во тоа не можам да се впуштам./*⁶⁹

Давид Леви наведува дека Битола некогаш била многу напреден град, па и битолската Еврејската општина била многу побројна и многу посилна отколку што била во 1937 година. Голем број на семејства емигрирале, главно во Северна и Јужна Америка, но и во Франција, Палестина и во други земји. Понекогаш некои од овие иселени семејства испраќале скромен доброволен прилог во својот роден крај, но се разбира дека тоа не било од големо значење.⁷⁰ Како успешен пример со кои реално се помогнало да се реши една од покренатите иницијативи на Битолската еврејска вероисповедна општина, Давид Леви ја наведува финансиската помош добиена од битолските еврејски иселеници преку која била изградена оградата на битолските еврејски гробишта. Овој финансиски доброволен прилог бил во висина од 600.000 динари, средства со кои битолските гробишта⁷¹ биле добро оградени и уредени. Од време на време, некои од овие иселеници навраќале во Битола, и на Општината и давале доброволен прилог во пари или во облека, со цел да се помогне на најсиромашниот дел од еврејското население. Ваквите гестови на финансиска и материјална помош, морале да се вршат со асистенција од градската полиција, бидејќи во вакви ситуации, „навалата од заинтересираните“ секогаш била поголема отколку што одговарала сумата со која во моментот се располага.⁷²

Поради неповолните услови за развој, Битола во меѓувоенниот период, речиси во секој негов сегмент, економски, стопански, социјален и т.н. била во драстично опаѓање. Сето тоа неповолно се одразило на целокупното битолско население, вклучувајќи ги тука и битолските Евреи.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Во 1925 година, Битолската еврејска верска општина покренала акција за оградување на еврејските гробишта во Битола и подигнување на две капели, наменети за верски потреби, покрај импозантната влезна порта на гробиштата. Како делегат од Одборот за градба, рабинот Сабетај Ј. Цаен бил задолжен за собирање на финансиски средства. За оваа цел, тој заминал во Соединетите Американски Држави каде успеал да собере значителна сума на финансии со кои се помогнала изградбата на оградата и монументалната влезна порта на битолските еврејски гробишта. Манојловски, Александар. *Последниот албум. Чувар на спомените за Еврејската верска општина во Битола.* (понатаму: Манојловски, А. *Последниот албум. Чувар на спомените...*) Скопје, 2020, 109.

⁷² АЈИМ, f. SJOJ, Записник XVI седнице IO SJOJ..., 17.

Анализирајќи ја состојбата во Општината, Давид Леви донел заклучок дека, свеста на битолските Евреи за нивните обврски и должности кон Општина, воопшто и да не била развиена. Плаќањата на задолжителните даноци на членовите кон Општината биле нивна последна грижа.⁷³ Ваквиот став тој го поткрепува со еден илустративен пример. Најголемиот општински верски приход на годишно ниво изнесувал 600 динари, при што, како што тој наведува, покрај сиромашниот дел од еврејското население, во Битола имало и еден извесен број на доста добро финансиски ситуирани еврејски семејства. *„Очигледна абнормалност. Кога на господата во Битола им скрена внимание на таа околност, тие го одобрија тоа мое гледиште, но и веднаш додадоа: дека нема можност за било какво зголемување на верскиот данок, бидејќи општинарите не ги плаќаат ни сегашните мали даноци, и единствено надворешен комесар /значи: кој не би бил Битолчанец/ би можел да изврши ваква работа.“*⁷⁴ „После вакви ставови и размислувања и постојаното учтиво настојување на Управата на Општината *„да не се замери“* со општинските службеници, Давид Леви, воопшто не бил изненаден од фактот што општинските службеници веќе три месеци не ги примале своите принадлежности.⁷⁵

Општинските службеници со месеци не земаат ниту плата, ниту некаков надоместок за нивната работа. За време на неговиот престој, од страна на вработените во Општината, тој бил искрено замолен за ваквата нивна внатрешна ситуација да му укаже на Сојузот, кој со својот авторитет би можел да им помогне да обезбедат основни животни услови, бидејќи во вакви услови не можело ниту да се помисли на било какво успешно извршување на нивните задачи.⁷⁶

Статистичките податоци говореле дека во 1937 година во Битола, имало нешто над 3000 еврејски жители, а на годишно ниво се раѓале во просек од околу 100 деца. Но и покрај ваквата добра состојба со наталитетот, според Давид Леви, истиот не бил никаква гаранција дека бројот на еврејското население во Битола ќе се задржи, бидејќи емиграцискиот бран во потрага за подобар живот бил навистина силен. Во разговор со битолските Евреи, тој бил информиран дека *„Битолската еврејска општина се наоѓа во тивка ликвидација и дека за 10 години тешко ќе припаѓа во групата на наши по број на жители силни општини.“*⁷⁷

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem, 2.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem, 17.

⁷⁷ Ibidem.

Бројот на деца на возраст од 6 до 18 години за време на неговиот престој изнесувал 1124. Од нив, помалку од 50% биле вклучени во образовниот процес, основно училиште посетувале 400 лица, а средно училиште само 55 лица. Останатите деца кои не посетувале училиште главно живееле и растеле на битолските улици. Тие претежно се занимавале со продажба на разни мали безначајни работи, како на пример, семки, што грубо, во просек им носело неделна заработувачка во висина од 15 до 20 динари.⁷⁸

Во рамки на Општината имало вкупно 187 даночни обврзници. Тие заедно со своите семејства, изнесувале вкупно 698 лица. Тоа во превод значело дека верскиот приход не опфаќал голем број на семејства чија вкупна бројка изнесувала околу 2500 лица.⁷⁹

Благодарение на некогашните подобри прилики, Битолската еврејска вероисповедна општина во 1937 година поседувала недвижен имот, чија вредност Управата ја проценувала на 573.000 динари. Во оваа проценка не биле земени во превид вредноста на синагогата, ниту пак земјиштето на кое се наоѓале еврејските гробишта. Од својот имот според буџетот, Општината добивала на годишно ниво 38.000 динари.⁸⁰

Општинскиот годишен буџет изнесувал 201.200 динари. Од верскиот данок биле предвидени вкупно, 27.000 динари. И покрај сиромаштијата, оваа сума била далеку од потребната која би одговарала на реалните можности. За разни финансиски, материјални и друг вид на поддршки наменети за сиромашните и за студентите биле предвидени 41.000 динари, од кои 12.000 динари биле предвидени за Песах брашно. Па оттука јасно е дека со останатите 29.000 динари и не можело многу да се помогне на овие две категории.⁸¹

Реализирањето на предвидениот буџет се одвивало со сериозни тешкотии. Како последица на ваквата состојба, Општината со месеци не била во состојба да им ги исплаќа потребните месечни финансиски средства на општинските службеници, па дури и на самите рабини.⁸²

Битолската еврејска вероисповедна општина на нејзиниот платен список водела девет службеници, еден рабин, двајца хазани (општински свештеници), еден вероучител (хахам), еден шохет (обрезувач),

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem, 18.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

двајца канцелариски службеници и двајца служители. За сите нив од буџетот на Општината на годишно ниво биле предвидени финансиски средства во висина од 89.400 динари.⁸³

Рабинската должност ја извршувал рабинот Аврам Романо,⁸⁴ додека пак вероучителската дејност ја извршувал свештеникот Маир Касорла.⁸⁵ Платата на свештеникот – вероучител изнесувала 2.000 динари, од нив 1.700 динари биле наменети за плата, а останатите 300 динари биле наменети за потребни училишни средства. Платата на свештеникот - вероучител била финансиски покривана од Сојузот.⁸⁶

Целиот општински персонал, со исклучок на рабинот, г. Аврам Романо, бил далеку од можностите да може да одговори на потребите на Општината. Ова се однесувало и на верските службеници, и на службениците, бидејќи општинската канцеларија несредена и не постоел некој утврден ред на работа иако сите Општини имале утврден Правилник за работа. Многу од административните работи се воделе на шпански јазик, до книгите на Општината секој имал пристап, а со тоа бил во можност по сопствена желба да брише и да додава одредени информации, и воопшто немало надзор над службениците. Давид Леви изнесува еден пример: *„Таму, меѓу останатото, забележав дека благајничката книга долго време не е прегледана, ниту потпишана од одговорните членови на Управата.“*⁸⁷

ШТИП

Според Извештајот на Давид Леви, дознаваме дека и оваа Еврејска вероисповедна општина во Штип имала своја *„рак рана“* но од поинаков карактер. Станувало збор за Давид Натан, човек во поодминати

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Аврам Романо (1.4.1894, Сараево - 1943, Треблинка). Потекнувал од семејство на рабини во кое со децении се практикувал религиозниот живот. Во 1931 година, на предлог на Врховниот рабинат, со решение од Министерот за вера на Кралството на Југославија, Аврам Романо е поставен за главен рабин во Еврејската верска општина во Битола. За време на неговата повеќегодишна работа како рабин била обновена дејноста на синагогата *Арагон*. Поопширно види: Манојловски, А. *Последниот албум. Чувар на спомениците...*, 129-136.

⁸⁵ Низ текстот од Извештајот, името на свештеникот - вероучител некаде е заведено како Маир, а некаде како Мајир Касорла.

⁸⁶ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 18.

⁸⁷ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 18.

години,⁸⁸ доселеник во Штип од згаснатата Еврејска вероисповедна општина во Струмица.⁸⁹ По преселувањето во градот, Натан се приклучил во работата на Штипската општина каде бил примен како шохет. По одреден временски период на Натан и формално му била дадена функцијата рабин. Иако му била доделена оваа функција, според кажувањата на Управата на Општината, тој бил без никаква претходна подготовка да ги извршува потребните обврски кои доаѓале со самата положба.⁹⁰ За време на престојот на Давид Леви во Штип, Натан на официјалната документација се потпишувал како „в.д. рабин“ или „в.д. свештеник.“⁹¹

Оваа тема претставувала горчливо прашање за Управата на Штипската општина, како и за дел од нејзиното членство, наведувајќи дека „За било што и да почне да се разговара со Штипјаните, секогаш се вовлекува во разговорот и прашањето за Натан.“⁹² Многумина од Општината замерувале што Сојузот го потврдил Натан за свештеник - вероучител во гимназијата и за што му се исплаќала државна помош без истата да биде заверена од Општината. Незадоволството со Натан посебно дошло до израз и на Општинскиот собир чија посетеност била голема, и каде со силен аплауз бил поздравен предлогот со кој, новиот свештеник бил назначен за Главен општински свештеник и покрај останатите, постари по возраст верски службеници во Општината.⁹³

Во поглед на државната помош која ја примал Давид Натан, според мислењето на членовите од Управата на Штипската општина, тој немал право истата да ја прима, бидејќи тој не ги извршувал свештенички работи, освен водењето на матичните книги. Управата била на став дека, со одземањето на неговата државна помош, нему немало да му се наштети, бидејќи Натан истата сума, во висина од околу 200 динари, ја плаќал на својот личен секретар кој му ги водел административните работи поврзани со „рабинатот“, односно работи кои биле поврзани со матичните книги и со администрацијата. Па оттука, штом овие работи ќе ги пре-

⁸⁸ Најраните податоци со кои ние располагаме во моментот, нè информираат дека Давид Натан се води како свештеник Давид Натан во Еврејската вероисповедна општина во Штип во периодот од 1925-1926 година. *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 300.

⁸⁹ Извештајот не поседува информации кога Давид Натан се доселил во Штип.

⁹⁰ Според информациите наведени во Извештајот, Натан некое време на влезот од својата куќа имал натпис на кој стоело „Рабинат на брегалничката област“. *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

земел новиот свештеник, отпаѓала и потребата Натан да го држел и својот секретар.⁹⁴

Во текот на водењето на разговорите, на Давид Леви му биле претставени неколку примери за тоа, како Натан ја срамел Еврејската заедницата воопшто, „*Н. пр. се случува, на војничките заклетви со него да поведе еден од неговите синови, кои држат говори на војниците; или ова: го посетил Епископот за Божиќ, кога е обичај по куќите да се распостели слама, а чичко Натан го прашал Епископот – за што е ова ѓубре? И т.н.*“⁹⁵

Според претпоставките Давид Леви, Штипската еврејска вероисповедна општина најверојатно постоела од пред 400 години, но секако дека ваквите информации било невозможно да се проверат, со исклучок на убавата Штипска синагога која била подигната во 1924 година,⁹⁶ чија изградба чинела 600.000 динари.⁹⁷ За местоположбата на Општината, Давид Леви изнесува дека истата се наоѓала на местото на која била и пред војните. За администрација, според Давид Леви, воопшто не можело ни да стане збор, иако Општината во овој период имала 560 еврејски жители, број кој самиот посебе покажувал дека Општината морала да има извесна дејност.⁹⁸

Синагогата била убава градба, но изгледа дека имала посериозни недостатоци, бидејќи морале темелно да ја поправат и да изсидаат столбови кои го држеле кровот. Внатрешниот дел на синагогата, според неговиот опис, бил доста примитивен. Во времето на нејзината изградба, претседател на Општината бил Давид Моше Сион.⁹⁹

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Според податоците со кои ние располагаме, темелите со кои била започната изградбата на еврејската синагога во Штип биле поставени во 1925 година. Изградбата била финансиски и материјално потпомогната од Сојузот и Еврејските општини од Скопје и Белград. За изградба на Штипската синагога бил ангажиран проектантот Краус, Евреинот од Сента, кој воедно бил и технички надзорник на изградбата. Нејзината изградба траела цели три години, односно се до 1928 година, кога истата била завршена. Манојловски, А. Еврејските верски општини во Македонија низ страниците на босанскиот весник Јеврејски глас во периодот меѓу двете светски војни (1928-1929). Историја - наука, технологија, медицина, V/2015, 17-34.

⁹⁷ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 19.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ АЈИМ, f. SJOJ, Zapisnik XVI sednice IO SJOJ..., 19; Најраните податоци со кои ние располагаме во моментот, информираат дека Давид Моше Сион како претседател ја предводел Штипската општина во периодот од 1925- 1926 година. Jevrejski almanah za godinu

Покрај самата синагога се наоѓал и општинскиот имот. Тука било и училиштето и детската градинка „*Gan-ajeladim*“. Човекот кој ја водел оваа предучилишна образовна институција, во која се обезбедувало згрижување и воспитување на децата од предучилишна возраст бил на возраст од 70 години. Давид Леви наведува дека методите кои ги применувал во текот на работата со децата од предучилишна возраст биле доста интересни. „*Тој н.пр. работел вака /се разбира на шпански/: во рацете зема еден предмет, н.пр. книга, и ги прашува децата „што е ова?“, а децата ќе одговорат /на шпански/: „книга“; старецот веднаш ќе го повтори истото прашање, а децата ќе го дадат, се разбира, истиот одговор, но овој пат на хебрејски, иако старецот своето прашање го повторил на шпански. И така секој ден.*“¹⁰⁰

Давид Леви изнесува и статистички податоци за бројот на еврејски деца кои го посетувале образовниот процес во Штип. Нивниот број изнесувал 126. За истите дава приказ по групи според својата возраст: предшколска возраст или „*Gan-ajeladim*“ посетувале 30 деца, основните училишта ги посетувале 60 деца, а средни и занаетчиски училишта ги посетувале 36 младинци.¹⁰¹

Што се однесува до потврдите за сопственост на имот, Леви известува дека и Штипската општина, како и некои други Општини, не поседувала тапи за нејзните имоти, и во врска со овој проблем ја изнесува неопходноста, Правната секција во рамките на Сојузот да го разгледа овој проблем и да донесе соодветни насоки за негово решавање.¹⁰²

Според информациите добиени од Управата на Општината, во 1936 година, во Штип привремено престојувал Меир Касорла од Битола, кој бил многу добро прифатен и од Општината и од најмладата генерација. За време на неговиот краток временски престој, покрај децата, и возрасните, научиле многу еврејски песни и доста нови еврејски зборови. Истакнувајќи ја тогашната состојба во Општината со зборовите, „*Вака како што е сега*“, Давид Леви отворено потенцира дека „*не може да се очекува некој резултат.*“¹⁰³

Бројот на еврејските семејства во Штип во 1937 година изнесувал вкупно 130. Од нив, верски принос плаќале, сè на сè 33 лица. Сиромашни

5686..., 300. Во Алманахот презимето е заведено како Цион, а во извештајот на Давид Леви како Сион.

¹⁰⁰ АЈИМ, ф. СЈОЈ, Записник XVI седнице IO СЈОЈ..., 20.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

семејства имало во значителен број. Од Општината, за празникот Песах, помош добиле вкупно 56 семејства. Останатите семејства живееле без никаква помош од Општината, но и во сиромаштија.¹⁰⁴ Меѓутоа, според проценките на Давид Леви, еврејската сиромаштија во Штип не претставувала таков проблем, како што бил примерот со битолската еврејска сиромаштија. Бројот на оваа група, не бил значително голем, и истите тие, низ цело тоа страдање некако се провлекувале.¹⁰⁵

Финансиската состојба во Штипската еврејска вероисповедна општината била тешка. Вработените во Општината се жалеле дека едвај врзуваат крај со крај низ годината. Ваквата состојба, Давид Левија увидел преку Општинскиот финансиски буџет од 1936 година, каде за расходи биле потрошени 41.310 динари, а годишните приходи изнесувале 38.720 динари, од кои како сума за верски приход биле предвидени 12.580 динари, а од општинскиот имот добивала годишен приход во висина од 5.760 динари.¹⁰⁶ Општинскиот буџет за 1937 година се уште не бил донесен, па поради тоа не било возможно да се изврши определување на верскиот принос. Интересно е да се споменат информациите како се вршела наплатата на верскиот принос во Штип. На почетокот од секоја година, на еден од вероучителите му се предавал список со определен износ за верскиот принос, со задолжение тој во текот на годината да врши наплата; тој на рати ги исплаќал личните примања за општинските службеници и на крајот од годината ја предавал пресметката. Според него, *„И овој детал ја илустрира состојбата во нашите јужни општини. Во Скопје чув дека ваквиот систем на наплата на верскиот принос бил практикуван до пред кратко време.“*¹⁰⁷ Бројот на службеници вработени во Општината не бил доволен, и поради тоа тие не биле во состојба навремено и соодветно да одговорат на општинските потребни задачи, при што за ваквата ситуација, постојано било нагласувано дека бил виновен Давид Натан. Месечните примања на општинските службеници биле во висина од околу 800 динари.¹⁰⁸

Штипската еврејска вероисповедна општината, како и останатите две Еврејски општини во вардарскиот дел од Македонија, исто така имала свој финансиски долг кон Сојузот. Една од поголемите причини

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibidem, 21.

поради која истиот се уште не бил подмирен, била генералната поправка на Штипската синагога.¹⁰⁹

Секретарот Давид Леви, својот обемен и детален Извештај го завршува со предлози, со кои лично сметал дека барем делумно би се подобрила состојбата и работењето во Општините на основа на нивните побарувања. Неговите предлози се базирале на проценките од состојбите со кои се соочил за време на неговиот престој во Еврејските вероисповедни општини во Скопје, Битола и Штип. *„Судејќи според состојбата на кое наидов безмалку во сите Општини, на сите тие, со исклучок на Битола, потребни се искусни свештеници /за Скопје, дури и со академска подготовка/, кои ќе бидат во состојба така да се каже, сите работи веднаш да ги земат во свои раце.“*¹¹⁰

Тој смета дека би било добро Сојузот да најде можност да се придобијат уште три свештеници од првата генерација на апсолвенти на Семинарот, кои би прифатиле да бидат во служба во „Јужна Србија“, истовремено предлагајќи распоред за истите:

„1/ Скопје засега не доаѓа во предвид, бидејќи бара рабин со академска подготовка;

2/ Во Битола рефлектираат двајца вероучители, за што можат да дојдат во обзир и овогодишните апсолвенти;

*3/ За Штип предлагам да се ангажира г. Мејир Касорла од Битола;...“*¹¹¹

Давид Леви тука завршува со својот Извештај и му предлага на Извршниот одбор на Сојузот на еврејските вероисповедни општини во Кралството Југославија неговите сугестии да бидат прифатени, за да може потоа да се постапува по нив.¹¹²

Извештајот на Давид Леви од 1937 година е драгоцен како извор бидејќи тој имал можност, покрај останатите, да ги посети и Еврејските општини во Скопје, Битола и Штип и на лице место да се запознае со општата состојба во Општините поврзана со демографијата, со членството, општинските установи, имотната состојба, верскиот живот, образованието и финансиската состојба. Особено емотивни се неговите записи за

¹⁰⁹ Ibidem, 19-20.

¹¹⁰ Ibidem, 22.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Ibidem.

големата сиромаштија која била присутна меѓу еврејското население, издвојувајќи ја како пример, Битолската општина, каде ваквата состојбата била исклучително критична, во која речиси 80% од нејзините членови живееле во тешка сиромаштија и беда, од која најмногу била погодена најмладата генерација, нивните деца.

ИЗБОРИ

НЕОБЈАВЕНИ

Jevrejski istorijski muzej - Beograd, Republika Srbija. Fond: Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, Записници Главног и Извршног одбора од 27-IV-1937 до 5-I-1938, Zapisnik XVI sednice Izvršnog odbor Saveza jevrejskih veroispovednih opština, održane 31 maja 1937 godine u kancelariji Saveza.

ОБЈАВЕНИ

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata. Beograd, 1985.

ЛИТЕРАТУРА

- Ѓурковска, Лидија. Административно-територијалната поделба во Вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни (1919-1941). Зборник на трудови на Н.У. Завод за заштита на спомениците на културата и музеј Битола. Битола, 2013.
- Историја на македонскиот народ. Книга трета. Периодот меѓу двете светски војни (1918-1945). Институт за национална историја – Скопје, Скопје, 1969.
- Ivanković, Mladenka. Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak. LION. Beograd. 2009.
- Јанев, Владимир. Евреите во Македонија XV-XVII век. Скопје, 2006.
- Jevrejski almanah za godinu 5686, 1925-1926. Uredili su: Dr Leopold Fischer, nadrabin u Vršcu, Dr Mojsije Margel, rabin u Zagrebu. Izdaje Savez ravina Kraljevine S.H.S., Vršac, 1925.
- Jovanović, Dragan. Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991). v. 33, br. 2. 2012.
- Jovanović, Vladan. Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS. Beograd, 2002.
- Качева Алла, Христова, Славица, Ѓорѓиевска, Татјана. Животот во Скопје 1918-1941. Музеј на град Скопје, Скопје, 2002.
- Кољанин, Милан. Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941. Институт за савремену историју. Београд, 2008.
- Kon, I. Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština. Broj 1. Beograd, 1933.
- Лазић, Жељко. Правни аспекти граѓанских и верских слобода Јеврејске заједнице на нашим просторима. Зборник радова Правног факултета у Нишу 71. год/ LIV. 2015.

- Лебл, Жени. Плима и слом. Од историјата на Евреите во Вардарска Македонија. Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија, Скопје, 2013.
- Манојловски, Александар. Последниот албум. Чувар на спомените за Еврејската верска општина во Битола. Скопје, 2020.
- Манојловски, Александар. Еврејските верски општини во Македонија низ страниците на босанскиот весник Јеврејски глас во периодот меѓу двете светски војни (1928-1929). ИСТОРИЈА - Наука, Технологија, Медицина. Година V, број 1. Скопје, 2015.
- Народен лекар: автобиографија на д-р Аврам Нисим. Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје, 2007.
- Недељковиќ, Милан. Алманах општине града Скопља 1918-1928 године. Скопље 1928. Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Redakciski odbor: Dr Branko Gostl i dr. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969.
- Цветковска, Надежда. Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни. Скопје, 2000.

Aleksandar MANOJLOVSKI
Institute of National History, Skopje

THE SITUATION IN THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITIES IN VARDAR MACEDONIA ACCORDING TO THE 1937 DAVID LEVY REPORT

(summary)

Based on the conclusion reached at the meeting of the Executive Board of the Union of Jewish Religious Communities of the Kingdom of Yugoslavia, held on April 8, 1937, the Secretary of the Union, David Levy, was assigned to visit the Jewish religious communities in Kosovska Mitrovica, Novi Pazar, Skopje, Bitola and Shtip. He visited these places in the period from April 21 to May 8 the same year. During his stay, David Levy carefully collected data on each municipality which was of a particular interest to the Union. Following his return, on the grounds of the data collected, David Levy processed the data thoroughly and accurately, and prepared a Report which he submitted to the Executive Board of the Union.

Our interest in this paper is to present an analysis of the parts of the Report that cover the Jewish religious communities in Skopje, Bitola and Shtip in 1937. The text to be presented to the public is based on new, hitherto unpublished data regarding the general situation in the Jewish communities related to the demographics, internal state of the membership, municipal institutions, state of their property, religious life of the members, education and financial situation in all of the above mentioned Municipalities.

